

GYERMEK A HÁBORÚ VIHARÁBAN

ÉLETEK, SORSOK, TRAUMÁK

Szerkesztette: Virányi Péter

Gyerekek a háború viharában

Gyerekek

a háború viharában

Életek, sorsok, traumák

Szerkesztette:
Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE
ALBIZOTTSÁG
BUDAPEST 2023

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia
és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta

A tanulmánykötet megjelenését a Jelen-Lét a Társadalomért Egyesület támogatta

A borítót az alábbi források felhasználásával: <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/family-separation-second-world-war-us-immigration-evacuation-children-a8407581.html>

- <https://www.redbubble.com/i/photographic-print/I-Gave-A-Man-WW2-Poster-by-warishellstore/10522351.6Q0TX>

- <https://www.jns.org/dirty-science-lingering-questions-regarding-medical-ethics-and-the-holocaust/>

- <https://b.cari.com.my/portal.php?mod=view&aid=5558>

- https://www.photo-news.net/2013/10/blog-post_14.html

- <https://www.mutargy.com/egyeb-mutargy/1944-szennik-gyorgy-1923-2007-en-is-hadicelevagyok-ii-vilaghaboru-propaganda-plakat-klosz-gyorgy-muintezete-60x80-cm-hajtva-szelenkepet-nem-erinto-szakadasok>

Virányi Péter tervezte.

Kézirat lezárva: 2023. augusztus 15.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az MTA II. világháború története albizottság Elnökének, vagy Titkárának előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

ISBN 978-963-416-396-1

© Szerzők, 2023

© Szerkesztő, 2023

TARTALOMJEGYZÉK

Stark Tamás: Előszó (6-8)

Andreides Gábor: „Hinni, engedelmeskedni, harcolni”... az olasz fasizmus gyermek- és ifjúságpolitikájának kudarca a második világháborúban (9-25)

Farkas Claudia: Amikor zsidó gyermekek, csak zsidó iskolában tanulhattak. Olaszország 1938 – 1943. (26-35)

Bene Krisztián: A francia gyermekek útja a csatamezőre 1940 és 1945 között (36-49)

Miklós Réka: A temesvári bencés Lioba-nővérek gyermekmissziós tevékenysége 1936–1948 között. (50-65)

Tulok Péter: A gyermek, mint belső ellenség? (66-79)

Tóth Nikolett: A gyermeki lélek és test meggyógyítása. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének gyermekvédelmi tevékenysége (80-95)

Virányi Péter: A propaganda ereje a gyermekek világban, avagy gyerekek a propaganda hálójában (96-124)

Bányai Viktória és Horváth Rita: Gyermekrajzok a vészkorszakról és a túlélésről (125-138)

Tarnai Eszter: Közellátási válsághelyzet Budapest ostroma után. A Nemzeti Segély és a főváros élelmezési akciói (139-156)

Klacsman Borbála: Válaszutak: két gödöllői zsidó fiatal útja a holokauszt során (157-171)

Fóris Ákos: Fiatalkorúak és a magyar partizánellenes hadviselés a keleti fronton (172-195)

Végső István: Gyermeksorsok Halason (196-208)

Kelbert Krisztina: „Ragyogó, reszkető csillagok”. Zsidó gyermekek kiszolgáltatottsága (209-230)

Absracts (231-235)

Tanulmányok szerzői (236)

Bányai Viktória – Horváth Rita:

Gyermekrajzok a vészkorszakról és a túlélésről

Tanulmányunk a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában 1945 késő tavaszán – kora nyarán készült 26 gyermekrajzból álló, korábban még nem elemzett forráscsoporttal foglalkozik. A rajzokat Budapesten élő holokauszt-túlélő 13–14 éves zsidó lányok készítették néhány hónappal Budapest felszabadulása után, a háború utáni első, különleges tanévben. Az időpont természetesen meghatározza a rajzok tartalmát is: a közelmúlt eseményei, nyilas uralom, Budapest ostroma és a felszabadulás utáni friss élmények.

A homogenizáló iskolai környezet, amelyben keletkeztek, teszi igazán egyedivé a forrásegyüttest. A keletkezés körülményeinek egységessége lehetővé teszi, hogy a rajzokat ne csak önmagukban, hanem egymás kontextusában is elemezhessük. Tanulmányunkban arra mutatunk be példákat, hogy milyen többletet ad a rajzok megértésében ez megközelítés.

*

Tanulmányunk a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában 1945 késő tavaszán – kora nyarán készült 26 rajzból álló forráscsoporttal foglalkozik. A rajzokat 13–14 éves lányok készítették, s rajztanárnőjük, Klein Tiborné – 1946-tól, férje névváltoztatása után, Kertai Tiborné, született Friedrich Klára – őrizte meg. Fia, Kertai Iván adományozta őket a budapesti Holokauszt Emlékközpontnak (Gyapodási szám 3534).

A rajzokat Kertai Klára több alkalommal is bemutatta: 1984-ben az Anna Frank Gimnázium 40. évfordulós megemlékezésén (Sándor Anna 1984), 1991-ben pedig a Chagall Galériában egy kiállításon.¹ Több alkalommal azt is lehetővé tette, hogy különböző folyóiratok – *Szombat, Múlt és Jövő, Új Élet* – illusztrációként közöljenek belőlük néhányat például a kiállítás alkalmából, ill. Holokauszt megemlékezéshez.² Mindennek ellenére a rajzok átfogó bemutatására és elemzésére eddig senki sem vállalkozott. Tanulmányunk célja ennek a hiánynak (legalább részleges) pótlása: illusztrációból az elemzés tárgyává kívánjuk tenni a rajzokat.

Ismerünk a korszakból, például a Kunt Gergely által közzétett (2017) naplókából, más, hasonló korú kamaszlányok által készített rajzokat, amelyekben részben hasonló történelmi tapasztalások jelennek meg, ez a 26 rajz mint forráscsoport különleges. A homogenizáló iskolai környezet, amelyben keletkeztek, teszi igazán egyedivé a forrásegyüttest.³ Készítőik körülbelül egyidős, budapesti zsidó lányok voltak, a rajzok ugyanazon tanár instrukciói alapján, iskolai feladatként, időben is egymáshoz nagyon közel készültek. Az iskolai anyakönyvekből tudjuk,

¹ A megőrzött rajzokból 12-öt 1991. november 17-től december 13-ig a Chagall Galéria (Garay u. 48.) kiállított.

² *Szombat* 1991/9. számban 6 rajz (pp. 38–42), *Múlt és Jövő* 1994/2. számban 11 rajz (pp. 32–49), *Új Élet* 1994. ápr. 1. szám 1 rajz (p. 5). Jelent meg továbbá az *Ezredvég* 2021/2. számában 12 rajz, ezek azonban a Magén István által őrzött fekete-fehér másolatok alapján.

³ Levéltári és sajtóforrásokból egy másik sorozat gyermekrajzról is van tudomásunk, azonban ezek a rajzok elvesztek vagy még lappanganak. 1947 márciusában a Bibliotheca Officina helyiségében (Andrássy út 47.) rendeztek gyermekrajz-kiállítást. A rajzokat a Pesti Izraelita Hitközség fiúgimnáziumának és Szt. Domonkos utcai általános iskolájának tanulói készítették.

hogy a lányok – ha nem is mindannyian Budapesten születtek, de – mindannyian már az 1943/44-es tanévet is a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában végezték, és iratkoztak be 1944 őszén a következő tanévre, vagyis nem csak a háború után kerültek a fővárosba. (Anyakönyv 1944/45) A keletkezés körülményeinek egységessége teszi lehetővé, hogy a rajzokat ne csak önmagukban, hanem egymás kontextusában is elemezhessük. Tanulmányunkban arra mutatunk be példákat, hogy milyen többletet ad a rajzok megértésében ez megközelítés.

A rajzok – készítésük idején – kettős szerepet tölthettek be. Egyrészt segíthettek a traumák feldolgozásában, másrészt dokumentálták a tragikus közelmúltat: a nyilasuralmat, Budapest ostromát, a felszabadulást és a közvetlenül utána következő időszakot is. A pszichológia iránt fogékony, a rajzolás művészetterápiás lehetőségeivel is tisztában lévő, erről még a háború előtt cikkező (Friedrich 1937) fiatal tanárnő elsődleges célja a feladattal, traumatizált tanítványainak segítése lehetett. Abból azonban, hogy megőrizte őket, kitűnik, hogy kordokumentumként is értékesnek, fontosnak tartotta. A tanú szerepet a gyerekek is nagyon komolyan vették: részletgazdagon, meglepő pontossággal ábrázolták a közelmúlt általuk megörökítésre kiválasztott eseményeit.

A keletkezés körülményei

Az iskola 1944/45-ös tanévről beszámoló évkönyve alapján azt látjuk, hogy a szintén túlélő pedagógusok több tantárgy keretében, többféle módon is igyekeztek teret adni az átéltek kibeszélésének, kírásának, kirajzolásának.⁴ Ilyen fórum volt (vagy ilyenné vált) a gimnázium irodalmi pályázata is, melynek dobogósai között találjuk ebben az évben Jordán Judit *Emlék a munkatáborból* című írását és Munkácsi Éva *Menekülés* című munkáját. (Zsoldos Jenő 1945: 43) Ebbe a sorba illeszkednek a rajzok is.

Kertai Klára a következő módon emlékezett az 1945-ös tanévre 1991-ben a kiállításkor írt rövid, „Add vissza a gyerekkoromat...” című írásában:

„Mindannyian sérültek, begyógyulatlan, kiheverhetetlen sebekkel: tanárok, gyerekek. Talán túlságosan is korán fogtunk hozzá, hogy valahogy elkezdjük az életre szoktatni ezeket a felsebzett lelkeket: magunkat és a többieket is. *Zsidó gimnázium 1945*. A gyerekek szeméből is kitörölhetetlen a történelem, mely kitepte őket az iskolából, kitepte belőlük gyermekkorukat. Emlékeik félelmetesek. Az ő élet-iskolájuk megtanította őket hazudni, hazudni nevet, vallást, megtagadni önmagukat.” (Kertai Klára 1991: 38)

A visszaemlékezésben említett „talán túlságosan korai” tanévkezdés 1945. március 13-án történt, szűk két hónappal a pesti gettó felszabadulásától, épp egy hónappal a város ostromának lezárultától. 1944 őszén csak a beiratkozások és pótbearatkozások zajlottak le, azok viszont szokatlanul nagy számban, mivel az állami és városi gimnáziumokból kitiltott zsidó vagy zsidónak minősülő lányok is növelték a beiratkozók számát. Az Abonyi utcai korszerű iskolaépületet már évek óta nem használhatták, mivel azt hadi célokra vették igénybe: 1945 tavaszán épp orosz katonai kórház működött benne. A tanítás megkezdésekor még tanterem

⁴ Hasonló pedagógiai kezdeményezésekre Európa-szerte tudunk példákat. Néhány külföldi párhuzamot megemlít tanulmányában Tuomas Laine-Frigren (2022), illetve két hazai párhuzamot elemez.

sem volt, csak az ORT⁵ irodájának (Erzsébet krt. 32) két helyisége állt rendelkezésre, de még március folyamán a Rabbiképző Intézet épületében helyet kapott a leánygimnázium, s a fiúkkal délelőtt-délutáni váltásban használhattak néhány tantermet.

A márciusban kezdődő tanév 1945. július 6-án véget is ért. Ebben a nem egész négy hónapban, ahogy az iskolai értesítő fogalmaz: „Csak a továbbhaladás szempontjából fontos és lényeges anyagrészeket dolgoztuk fel.” (Zsoldos Jenő 1945: 32) Sokan így is csak később kapcsolódtak be a tanításba: betegségekből lábadoztak vagy segélyakciók keretében vidéken tartózkodtak. Akik három hónapnál rövidebb ideig vagy egyáltalán nem jártak iskolába, azok július közepén osztályozó vizsgákat tehettek, hogy mégse vesszen el a tanévük.

Kertai Klára, aki 1940-től tanított a leánygimnáziumban rajzot és kézimunkát, ebben a rövid tanévben a III/A, B, és a IV/A osztályt tanította, továbbá a Személynök utcai tagozatban is a IV. osztályosokat. (Zsoldos Jenő 1945: 39) Mai számozással 7. és 8. osztályos lányokról beszélünk. Többségük 1932-es születésű, vagyis 13 éves volt ekkor. A rajzok felén, tizenháromon, szerepel keltezés, amelyet a diákok maguk írtak fel: egy-egy osztályon belül azonos napon, bizonyára az órarendnek megfelelően. A dátummal ellátott rajzokon a jobb felső sarokba a lányok az osztályukat tüntették fel, valamint az szerepel, hogy „1. lap”. Ezek a formai elemek azt mutatják, hogy az év végi osztályzatért összeállított portfólió részei lehettek a rajzok. A 26 rajz a négy osztályból a következőképpen került ki: a III/A. osztályból 8 rajz, 1945. június 1-i dátummal, a III/B. osztályból 14 rajz, csak egyen szerepelt dátum: május 31., a IV/A. osztályból 3 rajz június 5-i dátummal és a Személynök utcai IV. osztályból egy rajz, amin április 25 szerepel.

A négy osztályba azonban jóval több, mint száz lány járt, legalábbis ennyien szereztek év végi osztályzatot. Így logikus a következtetés, hogy a tanárno valamilyen szempont szerint kiválogatta a megőrzendő rajzokat. A lehetséges szempontok közül egyet tudunk biztosan kizárni: nem a jeles rajzolókét válogatta össze, nem azokét, akik a legkönnyebben tudták magukat kifejezni a rajz nyelvén. Ahogy a tanárno maga fogalmazta egyik volt tanítványának, az egyik rajz készítőjének: „Ezek a rajzok, amiket megőriztem és elhoztam, nem remekművek. Alig akad közöttük olyan, amelyik valamilyen rajzkiállításon díjat nyerhetne. Mégis szívbemarkolóak.” (Kertai Klára 1982: 4) Másutt „suta gyerekrájzok” -ként említi őket. (Kertai Klára 1991b: 3)

A tanárno értékelése objektív. Művészi szintű rajzkészséget egyedül G. Éva „Éjjeli rablás” című grafitrajzán fedezhetünk fel. További három rajz fekete-fehér, a többi színes, vagy legalább bizonyos részeiben kiszínezett. Valóban jelentős különbségek mutatkoznak a lányok rajzkészségében, illetve abban is, hogy a tananyagként is elsajátított eszközöket, elemeket (perspektíva, rövidülés, méretarányok, keretezés, szövetminták, szabásminta stb.) miként építik be, használják-e, mozgósítják-e. Több rajzot is ezek teljes hiánya jellemez, és egyes képeket dominálnak a – minden bizonnyal a rajzolók lelkiállapotát tükröző – kisiskolás életkorban szokásos ábrázolások.

⁵ ORT: Kézműves és mezőgazdasági munkát zsidók között terjesztő szervezet, amely 19. század végén Oroszországban alapult, de a két világháború között már Közép- és Kelet-Európa más államaiban is tevékenykedett.

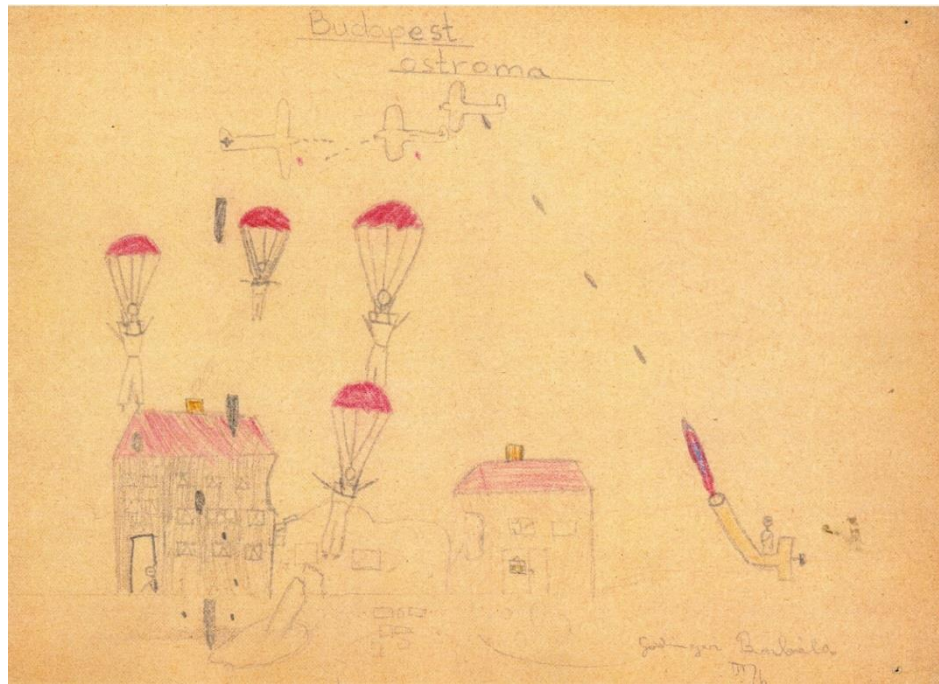
Múlt és jelen – múlt a jelenben

Ahogy készítésük időpontjából is következik, a rajzolók a még csak félmúlt háborút, ostromot, nyilasuralmat, üldözést, és a még épp csak elkezdődött jelent, az élet fokozatos normalizálódását (áram, villamos, iskola, színház), a megjelenő új ideológiákat (május elsejei felvonulást, cionista tábor) választották témául. Összesen 12 rajz ábrázolta a múltat, 10 a jelent, 4 pedig a kettőt egymás mellé állítva, egy mini narratívát képezve. Ismét a tanárnőt idézve: „Azt sem tudom, honnan szereztünk papírt, ceruzát. De ők rajzoltak. Rajzolták, ami bennük volt. A múltat, a jelent.” (Kertai Klára 1991: 38) Vagyis nem csak a rajzokat készítő lányok alkottak sok szempontból homogén csoportot, hanem – minden bizonnyal a tanári instrukcióktól sem függetlenül – a rajzok tematikája és készítésük körülményei is egységesek voltak. A rajzokat forráscsoportként kezelve, egymás kontextusában is elemezve, új szempontokra figyelhetünk fel, új értelmezési rétegeket fejthetünk fel bennük.

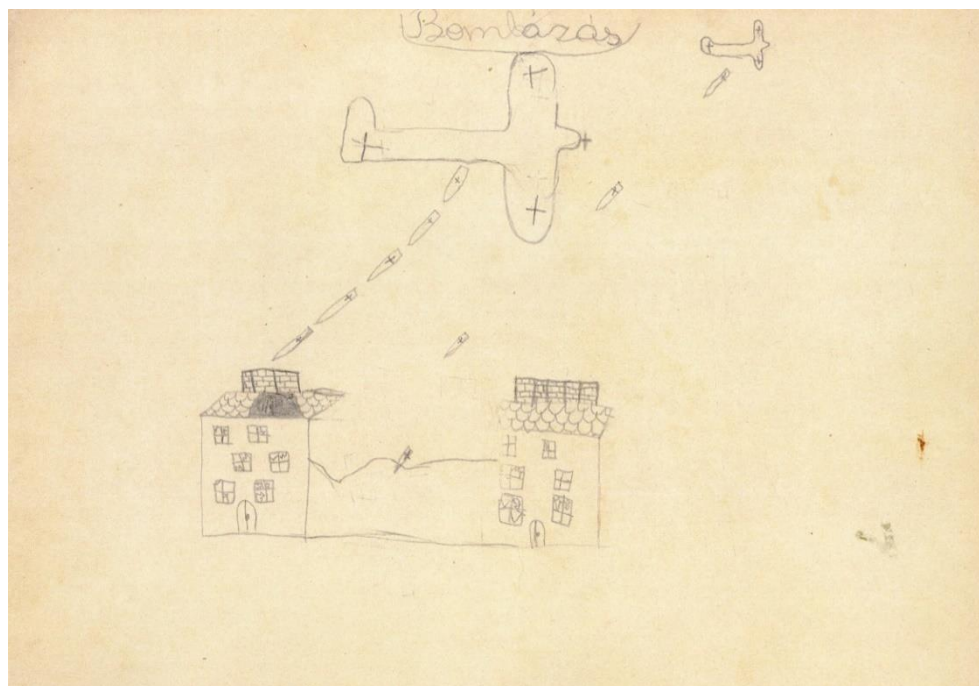
Az elemzett képpárokat azonos osztályban tanuló lányoktól választottuk – az egyiket a III/A-ból, a másikat pedig a III/B-ből –, ahol az is elképzelhető, hogy rá-ránéztek egymás rajzára, talán meg is beszéltek azokat, ötleteket adva egymásnak. A III/B. osztályban készült rajzok között mindenestre van kettő, G. Borbála és P. Marianne rajzai (lásd 1. és 2. kép), ahol a hasonlóság annyira szembeszökő, hogy minden bizonnyal „másolásról” van szó, amikor az egyik gyerek a másik rajzának egy kevésbé összetett, a színek használatát is elhagyó változatát készítette el. Olyan feladatok esetében, amelyek érintették a gyerekek egyszerre kollektív és személyes traumáit, okunk van feltételezni, hogy a másolás nem azért történt, mert lettek volna gyerekek, akik sértetlenül úszták meg a közelmúlt történelmi katasztrófáját, hanem éppen azért, mert nem akarták, akkor és ott, nem tudták feldolgozni gyötrő és retraumatizáló emlékeiket. Találunk példát erre a jelenségre az aschaueri hontalan tábor iskolájában készült fogalmazások között is.⁶ (Horváth Rita – Zana Katalin 2013)

R. Éva Egy alvó kolónia fölött örökdő chaluca című rajza (3. kép) az 1945 tél végén, tavasszal meginduló, különféle cionista mozgalmak által szervezett táborok egyikét örökíti meg. A címben a „chaluca” a cionista szervezetek sajátos, igen sok héber kifejezést beépítő nyelvhasználatának lenyomata, magyarul 'mozgalmi tag, úttörő'. Az őrsgben álló lány kékefehér egyenruhája alapján valamelyik baloldali szervezet táborát látjuk: Ha-somer ha-cair, Dror vagy Ha-bonim. Ezek a szervezetek, valamint a Ha-noar ha-cioni, a Makkabi ha-cair és az orthodoxiához kötődő, vallásos Bné Akiba szervezet 1945 februárjától–áprilisától szerveztek gyermek- és ifjúsági táborokat, otthonokat, kivándorlásra felkészítő mezőgazdasági és ipari hakhsarákat. (Novák Attila, 2000)

⁶ Ott 16 és 15 éves fiúkat kértek meg az osztályban, hogy írják le a tanúvallomásaikat fogalmazásként. Két tanúvallomás-kompozíció egymás melletti elemzése során világossá vált, hogy a másolás egy védekezési mechanizmus volt a másoló fiatal részéről. Abban a pillanatban, amikor kénytelen volt feladni ezt a védekező eszközt, traumatikus emlékei elárasztották, ami miatt a szövege kaotikussá, töredezetté és röviddé vált.

1. kép G. Borbála (III/B): *Budapest ostroma*⁷

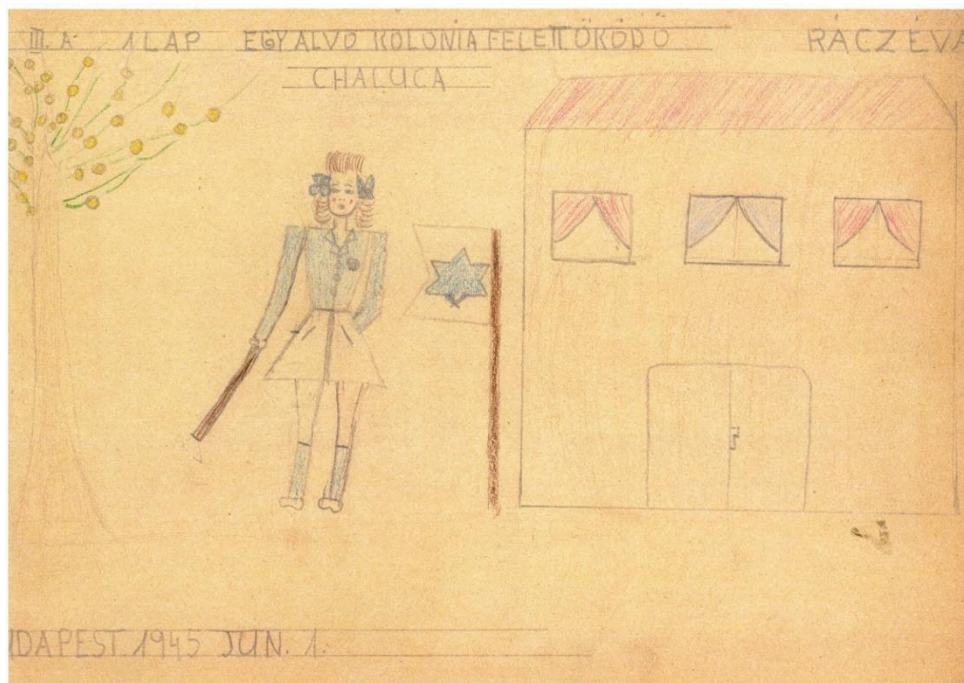
2. kép P. Marianne (III/B): *Bombázás*⁸

A friss és lelkesítő élményt megjelenítő rajz első pillantásra csak a jelenről és a jövőről szól. Azonban ha a többi rajz kontextusában vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy több módon is ellentétébe fordítja a vészidőszak traumatikus tapasztalatait, ezáltal azokat is megjeleníti,

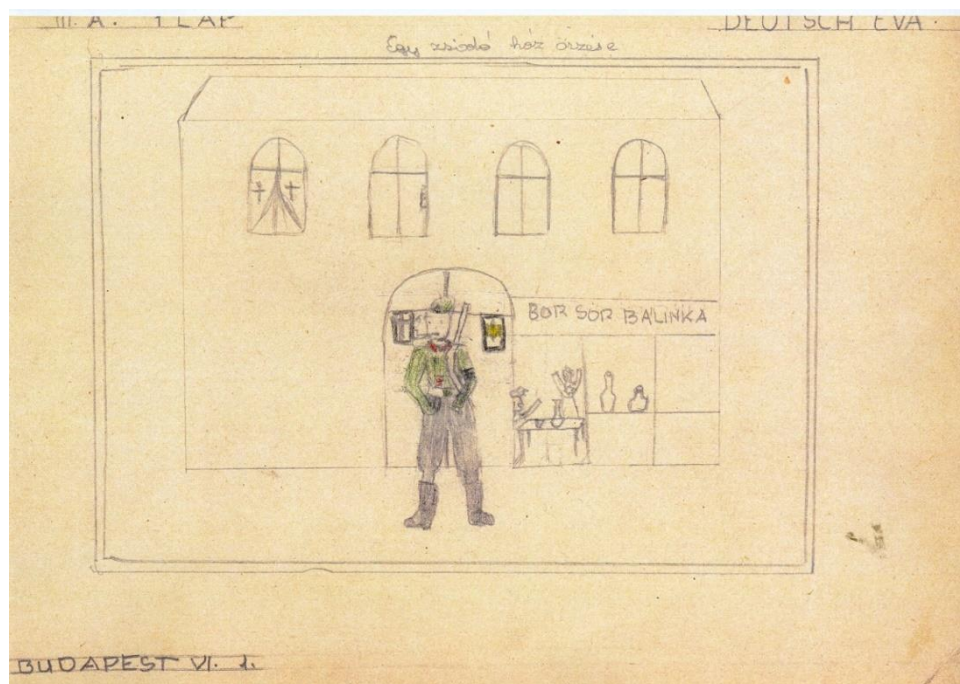
⁷ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

⁸ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

tanúskodik róluk. Párnak D. Éva ugyanaznap – 1945. június 1-én – készült rajzát állítjuk mellé: *Egy zsidó ház őrzése* (4. kép). A kiemelt szempontok többsége más képekkel összevetve is igaz lenne, azonban ebben a párosításban koncentráltan mutatkoznak meg: R. Éva és D. Éva rajzai minden elemükben, vizuálisan és konceptuálisan is megfeleltethetők egymásnak, egymás ellentétét képezik.

3. kép R. Éva (III/A): *Egy alvó kolónia felett őrködő chaluca*⁹

4. kép D. Éva (III/A): *Egy zsidó ház őrzése*¹⁰

⁹ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

¹⁰ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

Mindkét kompozíción egy házat és egy őrsgben álló személyt látunk. D. Éva a nyilas uralom időszakának egy jelenetét mutatja be. A fekete-fehér képen csak a megkülönböztető jelek színezettek, ezekre irányítja figyelmünket: a házat megjelölő sárga csillag és az örködő fegyveres zöld inge, sapkája. A megkülönböztető jelzések – csillagok, karszalagok – a forrás csoport minden múltat ábrázoló rajzán hangsúlyosak, a jelenetek értelmezésének alapvető elemei.¹¹ A suhanc zsebre tett kézzel, pipázva áll, háttal a háznak és a ház földszintjén egy kocsmában zajló fenyegető eseménynek, amelynek épp a „zavartalanságát” biztosítja. Ott egy üvöltő férfi fegyverrel kényszerít egy feltett kezű, csillagot viselő zsidó nőt, hogy szolgálja ki. Az emeleti ablakok egyikén szinte észrevétlenül leleskedik kifelé valaki. Az egész házat a félelem és a teljes kiszolgáltatottság uralja.

R. Éva rajzán egy magabiztos fiatal lány kontrolálja a szituációt – a nemi szerepek felcserélése önmagában is jelzi a gyökeres fordulatot. A csillagos ház negatív megjelölését a központba állított kék színű Dávid-csillagos zászló ellenpontozza, és a fiatal lány mellkasán, a megbélyegző sárga csillag helyét egy cionista jelvény veszi át. A házat csendesnek, nyugalommal teltnek érzékeljük. Nagyon érdekes ellentézés az üldözés és a felszabadulás utáni idők között, hogy R. Éva a ház ablakaira színes függönyöket rajzolt. A múltat megjelenítő rajzokon, ha látunk is függönyt, sosem színezettek, de jellemzően inkább bezárt, vagy az ostrom idején betört ablakok láthatók. A színes függönyök és a látható élvezettel megrajzolt csinos frizura, színes masnik által is jelzett életöröm, teljes egészében a felszabadulás utáni időkhöz tartozik. A vézkorszakot ábrázoló rajzokon ilyesmiknek nyoma sincs.

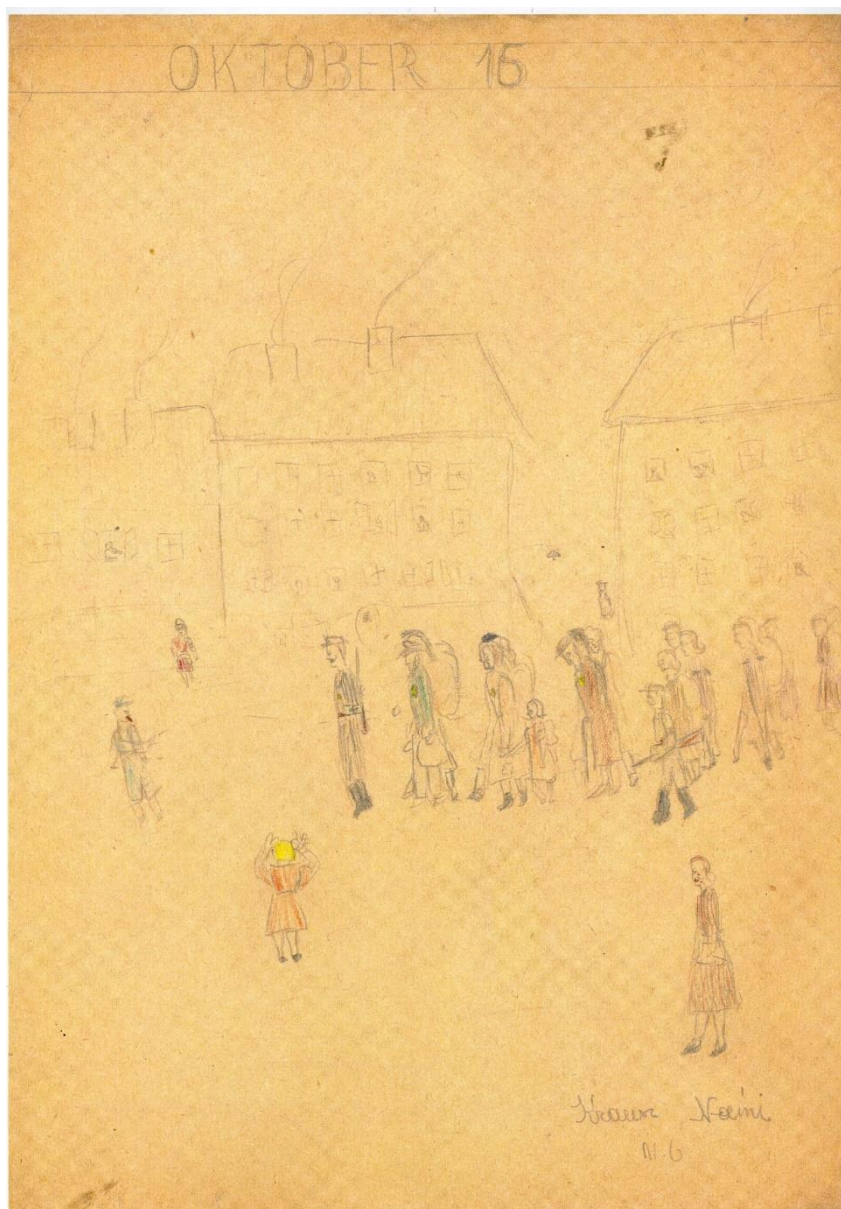
A rajzoknak adott címek – Egy alvó kolónia fölött örködő chaluca és Egy zsidó ház őrzése – is párba állíthatók: mutatják, hogy ugyanaz a téma, ugyanaz a szó „örizni” mennyire eltérő jelentéseket hordoz. Az első esetben az őrzés a pihenő csapat nyugalomát védi, a másik képen a fegyveres azért őrizi a zsidókat, hogy ne tudjanak megszökni a halál, a megalázás és a kínzás elől. Az „örködő” alak folyamatos melléknévi igenév: egyszerre jelzője az őrlánynak (tulajdonságként hozzátartozik), s hordozza az ige szófajának aktivitását. A másik címben szereplő „örzése” szó viszont főnév: személytelen és passzív – egy kívülálló szemszögéből érzékelteti a zsidó áldozatok kiszolgáltatott passzivitását.

A második képpár – K. Noémi Október 16 (5. kép) és R. Éva Gyermekcsapat a május 1-i felvonuláson (6. kép) című rajzai – meneteket ábrázolnak. Mind a nyilasuralom időszakának fegyveresek által kísért halálmeneteit, mind a május elseji felvonulást több lány is megörökítette. Ezek menetek a városi nyilvános térben, mindenki számára láthatóan haladtak, saját korában mindkettő emblemikus jelenség volt. A vörös zászlókat lobogtató színes gyerekcsapat, és az élen haladó feltűnően csinos fiatal nők felvonulását megjelenítő kép önmagában ismét csak sokkal kevesebbet mond el, mintha a többi rajz, köztük a korábbi menetek ábrázolásai kontextusában szemléljük.

Az összehasonlításban hangsúlyossá válik R. Éva rajzán a ruhák és hajviseletek – már említett – színessége, gondos kidolgozása. Hirtelen szembetűnővé válik, aminek természetesnek kellene lennie, hogy senki sem visel megbélyegző megkülönböztető jelzést: a vörös zászlós színes

¹¹ A nyilas kereszties karszalagok mint hatalmi szimbólumok és identitáskifejezők jelentőségét hangsúlyozza Pető Andrea a népbírói jegyzőkönyvek alapján. (Pető Andrea 2019: 63–65).

forogtatag ennek meghaladását ígéri. Ebből a szemszögből kap jelentést a hajszínek tudatos sokfélesége, szőke, barna, vörös, fekete együtt vonul, egy irányba halad. K. Noémi rajza, amely címében a nyilas hatalomátvétel másnapját viseli, épp abban különleges, hogy a menetben haladókon – áldozatokon és elkövetőkön, fegyveres kísérőkön – túl a kívülállók is megjeleníti. A csúfolódó gyereket, a menettől elforduló elegáns asszonyt, a menet felé siető, talán segítő szándékú nőt és az ablakokból bámészkodókat. A május elsejei felvonulás ábrázolásában – ezzel szemben – nincsenek kívül állók, nincs elkülönítő megszégyenítés és nincsenek lehajtott fejek, reményvesztetten meggörbült háta, nincs kiszolgáltatottság se.

5. kép K. Noémi (III/B): Október 16¹²

¹² Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

6. kép R. Éva (III/B): *Gyermekcsapat a május 1-i felvonuláson*¹³

Saját kontextusteremtés

Harmadikként egy olyan rajzot emelünk ki, amely saját kontextusát teremti meg s tágítja ki. (7. kép) A kettéosztott rajzlap jobb felét Arany János Családi kör című verséhez kötődő rajz foglalja el. R. Vera a rajz készítésekor egyszerre befogadja egy műnek és alkotója egy másiknak. Egyszerre elemez, interpretál egy műalkotást, és hoz létre egy újat. E művelet során, a műelemzés keretében a saját környezetét értelmezi, a saját traumáját törekszik megérteni, megjeleníteni.

A forrásegyüttes más rajzai is érintenek kulturális tevékenységeket, műalkotásokra utalva. Ilyen például A. Erzsébet A múlt és a jelen című rajza, amelynek a „múlt”-nál kicsit nagyobb helyen ábrázolt „jelen” része az újrainduló színházi életet jeleníti meg, látható örömmel. Azt mutatja, ahogy jólöltözött emberek sietnek a Rádus mozi épülete felé, megnézni a Vígszínház társulatának első előadását: Gorkij *Éjjeli menedékhelyét*. A rajz nagyon pontosan dokumentál. Nem csak a mozi/színház nevét feliratozza, de plakátra felírva megörökíti a valóban elsőként, 1945. május 30-án előadott mű címét is.¹⁴ (Gajdó Tamás 2012) A bombázásokkal,

¹³ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

¹⁴ A Rádus mozi a Nagymező utca 22–24. szám alatt működött, a mai Thália Színház épületében. Makszim Gorkij *Éjjeli menedékhely* című drámáját 1945. május 30-án mutatták be Somló István rendezésében.

óvóhelyekkel, valamint zsidóként bujkálással terhes előzmények után a darab címe, Éjjeli menedékhely, s maga a darab témája is erősen áthallásos volt, mindenki, a rajzoló gyerek számára is. Nem beszélve arról, hogy milyen más ezt, a már háború előtt is játszott orosz darabot 1945-ben előadni. Erzsébet rajza tehát finoman interpretálja a Vészkorszak traumáit, utalva Gogol művére, ugyanakkor nagyon pontosan dokumentálja a felszabadulás utáni idők kiemelkedő eseményeit.

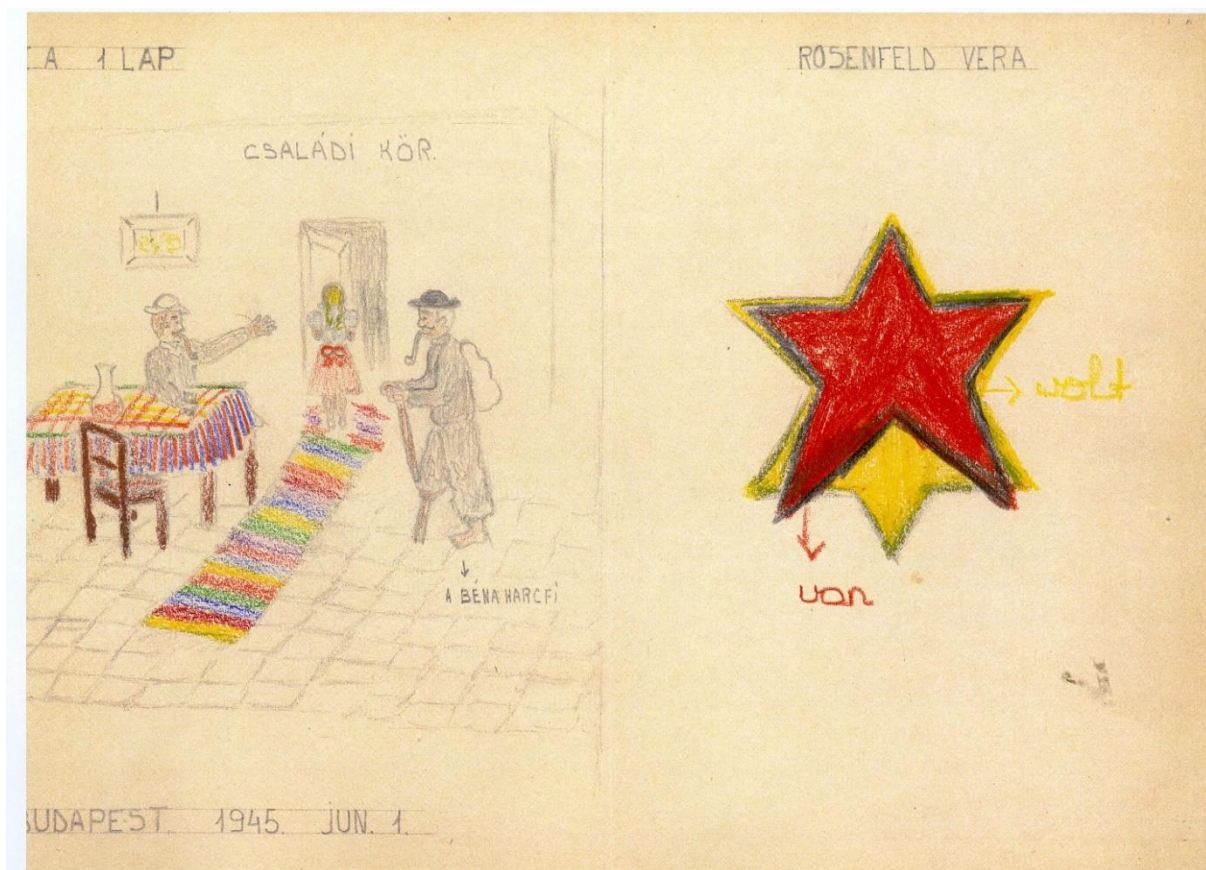
Ezzel szemben a Családi kört illusztráló rajz nagyon áttételesen kapcsolódik a tanárnő által feladatként adott témához. R. Vera itt inkább egy nagyon sok túlélő gyerek és kamasz által megélt érzéskomplexumot mutat be egy műalkotás elemzésével: a gyászt, a veszteséget, a még bizonytalan, de valószínűleg reménytelen várakozást, együtt az újrakezdés lehetőségével és félelmeivel. Emiatt az érzéskomplexum miatt fontos, hogy a túlélő lány a vers lány főszereplőjén keresztül lép be a vers világába. A versbeli nagylány újrakezdené az életét, ünnepeken venne részt („Vasalót tüzesít: új ruhája készen, / Csak vasalás híja,... s reggel ünnep léssen”), férjhez menne, de még reménykedik, hogy talán visszajön a bátyja, s nem kell élete folytatásával/újrakezdésével ezt a gyászt is megélnie. Hiszen amíg vár, lehetségesnek tartja szerettei visszatérését, nem kell a gyászt teljes mélységében megélni.

R. Vera a teljes egyértelműség jegyében nem csak a vers címét írta fel, de felirattal látta el a „béna harcfit” is. Jellemzően, a rajzlap másik felén látható absztrakt képet is feliratozta. Fontosak tehát számára a képi szimbólumok mellett a nyelvi megfogalmazások is: a kettő kombinációjával tudta a mondanivalóját egyértelművé tenni. Nagyon erős absztrakciós képessége, amely egyben a trauma érzelmi távolítását is eredményezi, kitűnik abból, hogy míg több gyerek rajzánál – bizonyára a kapott feladatnak megfelelően – a vészkorszak és a felszabadulás, illetve az azt közvetlenül követő időszak a lap két felét ellentétező koncepció, addig R. Vera rajzán a lap két fele közt feszülő ellentétek közül a legfontosabb az, hogy egy elbeszélő realista rajz ellentéte egy absztrakt, szimbolikus rajzot.

R. Vera kettős szerepe — egyszerre a vers olvasója és a rajz alkotója — bepillantást enged abba a kreatív és értelmező folyamatba, amelynek során a túlélő gyerekek szembenéztek, illetve próbáltak szembenézni a vészkorszak traumáival. Hogy bizonyos művek, mint például Arany verse mennyire fontosak voltak a trauma feldolgozás folyamatában, mennyire másképp szóltak a túlélő gyerekekhez, arra a Sztehlo Gábor vezette Pax Gyermekotthon iskolájában tanító magyar tanár, Rákosi Zoltán is felhívta a figyelmet. (Kunt Gergely 2022) 1947-ben a *Válasz* című folyóiratban naplószerűen írt az ötödikes osztállyal folytatott (ritmus)gyakorlatának, versírási kísérleteinek, verselemzéseinek céljáról, hatásáról. Rákosi megfigyelései azért nagyon fontosak, mert ő tudatosan használta az irodalmat a gyerekek traumafeldolgozásának támogatására. Így írt: „Annakidején legalább 10 legsúlyosabb traumákkal sújtott fiút hozott lelkiéletében, külső, közösségi kapcsolataiban rendbe a megtalált költészet.” (Rákosi Zoltán 1947: 422)

A Családi körről ezt írta: „A helyi adottságoknak megfelelően (a tanulók java része árva, félárva), a sablonos feldolgozáson kívül ilyen problémák foglalkoztatták őket a verssel összefüggésben: lehet-e otthona annak, akinek nincsenek szülei? mi az otthon? lehet-e segítség nélkül elhagyott szegény gyerekből is valaki, mint a *Családi kör* olvasó fiújából; hogyan lehet olvasással életünk határait kitágítani?” (Rákosi Zoltán 1947: 419) Rákosi tehát azt figyelte meg,

hogy a túlélő fiúk az olvasó fiú alakján keresztül lépnek be a versbe. R. Vera illusztrációja ugyanakkor azt mutatja, hogy a lányok a vers nagylány alakján keresztül tudtak közelíteni, és ennek megfelelően a vers más aspektusait kiemelve reflektálni a saját és a körülöttük lévők személyes traumáira.

7. kép R. Vera (III/A) rajza¹⁵

R Vera rajzán, a versben is fontos szerepet kapó „eladó lány” az egyik fő alak: „Ő a legnagyobb s szebb... a hajnali csillag”. A versben leírt nagycsalád többi része azonban nincs a képen, fájdalmasan hangsúlyozva, hogy a családi körből csak kevesen lehetnek jelen. Rosszat sugallóan nincsenek a rajzon a versben fontos anya és a kisebb gyerekek. Nincs kör, csak háromszög. S a túlélő vendég mint esetleges hírhozó jelenik meg, aki tudhat olyan a családtagok felől, akik még nem jöttek haza, s hír sem jött róluk. 1945 kora nyarán még nagyon sok család nem tudott semmit munkaszolgálatra hurcolt fiúkról vagy deportált szeretteikről. Az eltűnt hozzátartozók felkutatása a háború utáni időszak hatalmas kihívása volt. (Frojimovics Kinga 2005)

A lap másik felén lévő rajz absztrakt, letisztult gondolkozásról tanúskodik: a múlt és a jelen ábrázolásának feladatát egyetlen absztrakt, szimbólumokból álló, magában is szimbolikus képbe sűrítette. A volt-at megjelenítő sárga csillagot majdnem teljesen lefedő, a van-t szimbolizáló vörös csillag optimizmust sugároz, de csendesen arra is figyelmeztet, hogy a múlt

¹⁵ Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

traumái nem tudnak teljesen elmúlni, hiszen a sárga csillag nem tűntethető el teljesen. Ezt mutatja a rajz geometriai tudatossága: a sárga csillag egy szabályos hatágú csillag, ellenben az ötágú vörös csillagot úgy torzította a gyerek, hogy fölül teljesen elfedje a sárga csillagot, s alul ne. Ez a szimbólumsűrítés egyfajta válaszként is felfogható a néhány hónapja még Budapest utcáit elárasztó „Zsidóság és Szovjet, Magyarország halála!” feliratú hungarista propagandaplakátokra, amelyeken a sarló és kalapács szimbóluma és a Dávid-csillag közé egyenlőség jelet tettek. (Lissák Tivadar, Fortepan-72907) Vagyis A. Erzsébet és R. Vera rajzát nemcsak az köti össze, hogy egy-egy irodalmi alkotást vonnak be az értelmezésbe, hanem az is, hogy az őket körülvevő plakátokra reflektálnak.

Konklúzió

Ennek a Vészkorszakot és a közvetlenül azt követő időszakot dokumentáló forráscsoportnak a homogenitása tette lehetővé a rajzok egymás kontextusában való elemzését, ami ráirányította a figyelmünket egyes, a rajzokon felbukkanó, azokat rendszerező, központi jelentőségű témákra és motívumokra. Ilyen módon, felfejthetővé és megmutathatóvá váltak a gyerekek jelenét ábrázoló rajzok kevésbé explicit rétegei is: azok a hiányok és ellentételezések, amelyek félreérthetetlenül utalnak a felszín alatt jelenlévő traumatikus múltra. Ebben az értelmezési keretben tehát még az explicit módon csak a vészkorszak utáni időszakot ábrázoló rajzok is mind a Holokausztra, mind pedig a felszabadulás utáni idősakra nézve fontos tanúvallomások.

Irodalom

Friedrich Klára (1937) A rajztanítás védelmében. *Budapesti Hírlap* 1937. szept. 11. p. 4.

Frojimovics Kinga (2005) Different Interpretation of Reconstruction: The American Jewish Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust. In: Bankier, Davis (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WW I*. Jerusalem, Yad Vashem, pp. 277–292.

Gajdó Tamás (2012) A magyar színházi élet újjászervezése 1945-ben. *Színház.net* 2012. május (<https://szinhaz.net/2012/05/30/gajdo-tamas-a-magyar-szinhazi-élet-ujjaszervezese-1945-ben/>)

Horváth Rita – Zana Katalin (2013) Trauma és szelf-narratíva: Gyerek holokauszt-túlélők tanúvallomásainak interdiszciplináris elemzése. *Lélekelemzés* 2013, no. 2. pp. 230–256

Karády Viktor (2002) *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945*

után. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Kertai Klára (1982) Levél egy volt tanítványomhoz. *Új Élet* 1982. jan. 1. p. 4.

Kertai Klára (1991) „Add vissza a gyerekkoromat...” *Szombat* 1991, no. 9. p. 38.

Kertai Klára (1991b) A holocaust gyermekei. Kiállítás a Chagall-körben. *Új Élet* 1991. december 1. p. 3.

Kunt Gergely (2017) *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Budapest, Korall.

Kunt Gergely (2022) *The Children's Republic of Gaudiopolis. The History and Memory of a Budapest Children's Home for Holocaust and War Orphans*. Budapest, CEU Press.

Laine-Frigren, Tuomas (2022) *Traumatized Children in Hungary After World War II*. In: Ville Kivimäki – Peter Leese (eds.): *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*.

Palgrave Macmillan. pp. 149–176.

Novák Attila (2000) *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő.

Pető Andrea (2019) *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Rákosi Zoltán (1947) Gyermekköltészet vagy a „közönség” útja a művészethez. *Válasz* 7, no. 2. pp. 414–426.

Sándor Anna (1984) Fiatalok emlékeznek. *Új Élet* 1984. szept. 1. p. 2.

Zsoldos Jenő (szerk.) (1945) *A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának Évkönyve az 1944/45. iskolai évről*. Budapest.

EGYÉB FORRÁS

BÁNYAI VIKTÓRIA – HORVÁTH RITA

Kertai Klára tanítványainak rajzai, 1945 – Holokauszt Emlékközpont, Budapest, Gyarapodási szám 3534.

A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziuma, Anyakönyv – 1944/45-ös tanév. Scheiber Sándor Iskola irattára.